

SZEMLE

Czeglé Imre: A sajtó (periodika) zsengei. Röplapok-újságlapok-röpiratok (1503–1730). Sárospatak, 2001. 211 l.

Könyvtárak, gyűjtemények, de gyakran a periodika-kutatásnak is mostoha gyermekei azok az aprónyomatványok, amelyek megelőzték az időszaki sajtó megjelenését. A sajtótörténetek általában a rendszeresen megjelenő újságok előzményeiként szokták emlegetni, de mivel hiányzik náluk az időszakos megjelenés, többnyire nem fordítanak túl sok figyelmet rájuk. A röplapok és röpiratok a nyomtatott újságlapoknál is elhanyagolatbb témái a kutatásnak. Hubay Ilona összeállítása (*Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok és röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp. 1948.) és Benda Kálmán könyve (*A török kor német újságirodalma*. Bp. 1942.) óta nem jelent meg a témával kapcsolatos összefoglaló mű.

Czeglé Imre összeállítása egy gyűjteményben, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában található újságlapokat, röplapokat dolgozta fel. A munka érdekességét növeli, hogy ezt az aprónyomatvány-gyűjteményt 1807-ben a könyvtár Kazinczy Ferenc-től vásárolta meg. Az íróról tudjuk, hogy nagy figyelmet szentelt – akárcsak nagyatyja – a régi és az egykorú újságoknak. Az is értékes számunkra, hogy a külföldi nyomtatott újságlevelek, amelyeket egyébként egysesek a mai bulvárlapok őseinek tartanak, bőségesen tartalmaznak magyar vonatkozásokat. Ezt főleg a Magyarország területén e korszakban folyó török háborúk eredményezték, hiszen a nyugati köz-

vélemény is érdeklődéssel figyelte e harcok kimenetelét.

A kötetben több olyan nyomtatvány leírása található, amelyeket Hubay Ilona nem ismert, így nyilván ezek az Országos Széchényi Könyvtárból is hiányoznak. Az összeállításban az újságlapokon kívül számos olyan kisnyomatványt és röplapot is találunk, amelyek tartalmuk szerint sem tekinthetők újságleveleknek. A köztük fennálló hasonlatosság azonban, akárcsak Hubaynál, indokolhatták együttes feldolgozásukat, de talán nem ártott volna különválasztani őket.

A nyomtatványok leírásánál Hubay Ilona gyakorlatát követte az összeállító. Az egyes tételeknél hivatkozás történik az OSzK anyagát tartalmazó jegyzékre, ahol ez a hivatkozás hiányzik, ott kétségtelenül többletről van szó, a Hubay-féle bibliográfia anyagához képest. Czeglé Imre munkája ezért is és Kazinczy egykori gyűjteményének alaposabb feltárása miatt is értékes összeállítás.

KÓKAY GYÖRGY

Szirmai, J. A. [János Sándor]: The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. Ashgate. 352, XVI l. 202 ábra.

A könyv szerzője, Szirmai János Sándor 1925-ben született az akkori Csehszlovákiában. Orvostudományi egyetemre járt Budapesten (1942–44) és Pozsonyban (1945–47), majd Amszterdamban (1947–52), ahol orvosként végzett. 1952 óta holland állampolgár. A kutató, tudományos munkát még budapesti orvostanhallgatóként kezd-

te, ezt folytatta Hollandiában, ahol 1956–1971 között a leideni egyetem új reumakutató intézetének munkatársa, osztályvezetője, végül igazgatója volt. 1963 és 1976 között magántanárként és rendkívüli egyetemi tanárként a leideni és a rotterdami egyetemen sejtbiológiát és szövettant oktatott. 1971-ben a leideni intézet anyagi okokból megszűnt, ekkor, 46 évesen kezdett Szirmai János új pályát. Képzőművészet iránt érdeklődő és hajlammal rendelkező emberként 1971-ben a svájci Ascona-beli „Centro del bel Libro” könyvkötő központban magas színvonalú kiképzést szerzett a könyvkötésben, és ettől kezdve, kb. két évtizeden át, önálló műhelyében művészi kötéseket készített. Kötései mintegy húsz egyéni vagy csoportos kiállításon szerepeltek, köztük az Országos Széchényi Könyvtárban 1986–87-ben rendezett „Művészi könyvkötések régen és ma” c. bemutatón is. Könyvkötés-művészetét több kitüntetéssel és díjjal ismerték el; művészi kötéseit vannak holland, brit, szovjet és magyar közgyűjteményekben és világszerte több magángyűjteményben.

Az utóbbi évtizedben érdeklődése fokozatosan a könyvkötési technikák történetének feltárására és régi kötések kutatása felé fordult. Mintegy ötven tanulmánya jelent meg holland és nemzetközi folyóiratokban a könyvkötés különböző szempontjairól, és számos nemzetközi konferencián tartott előadást a könyvkötési technika történetének mások által eddig nem kutatott kérdéseiről. 1986-ban vendégtanárnak hívták meg az amszterdami egyetemre, hogy tanítsa a „könyvkötés régészetét”. 1989–1994 között a hollandiai Zuthpen „láncos” könyvtára restaurálási programjának tanácsadója, 1990–1998 között pedig a stuttgarti Akademie für bildenden Künste vendég-előadója volt, ahol a papír- és könyvrestaurátor hallgatók képzésében a könyvkötés-technika történetét tanította.

Az előszóban a szerző rámutat arra, hogy az amszterdami egyetemen a könyvkötés régészetéről tartott előadás-sorozata után azt gondolta, nem lesz nehéz a létező hiányokat a már meglévő monográfiák alapján kitölteni, és megírni a könyvet, amire felkérték. Ezek a monográfiák azonban nem léteznek, mivel a középkori köt-

sek szerkezeti kérdéseiről nem készült még átfogó könyv. A 19. század végén kezdődött a könyvnek mint tárgynak a kutatói megközelítése, amikor Angliában és Németországban a kötések díszítését kezdték tanulmányozni, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyva a belső szerkezetet. Még az 1987-ben megjelent, 8000 tételt tartalmazó, és csaknem teljesen mondható bibliográfiának (Schmidt-Künsemüller) is csak kb. 10%-a tartalmaz a kötési technikára és a szerkezetre vonatkozó irodalmat. Ennek egyik oka az volt, hogy azok, akik nem értettek a könyvkötő szakmához, nehezen birkóztak meg a technikai részletek feltárásával. A könyvkötők számára könnyebb volt múltjuk vizsgálata, amint azt Paul Adam (1849–1931) és Berthe von Regemorter (1879–1964) munkássága bizonyítja. A szerző véleménye szerint azonban még ők is eltévedtek néha ezen a sikamlós úton; az újabb kutatásoknak – ahelyett, hogy a tévedéseket a nagy tisztelet miatt ájultan ismételtetik – gondosan és kritikusan újra kellene értékelnie megállapításait.

Szirmai János könyve a kódex fizikai szerkezetének fejlődését követi nyomon, létrejöttétől (Kr. utáni első századok) a 16. sz. végéig. A meglévő irodalomból származik a kötésszerkezetekre vonatkozó legtöbb adat. A szerző saját, tíz évig folytatott kutatása kb. 1000, többségében közép- és nyugat-európai – svájci, holland, német, angol, osztrák, magyar – kötést érintett, valamint – a köpt kötések tekintetében – a new yorki Pierpont Morgan Library-t.

A mű két részre (I. A mediterrán örökség, II. A középkori kódex a nyugati világban) és tíz fejezetre oszlik; a két főrész mindegyikéhez jegyzetekkel ellátott bevezető tartozik. A tíz fejezet a könyvkötés-típusok, bizonyos fizikai jellemzők előfordulása, valamint részben földrajzi és időbeli határok szerint alakult ki. A fejezetek azonos tagolásúak, és ahol lehetséges, ugyanazokat a kötésttechnikai elemeket és szempontokat (mint a fűzés, előzékek, táblák és a tábla felerősítése, körbevágás, oromszegő, borítás és díszítés, kapcsok, a funkcionalitás) tárgyalják. Ahol ez nem lehetséges, ott a speciálisan az illető témára jellemző elemek szerepelnek (mint például az

1., „Az első egyíves kopt kódexek” c. fejezetben a Nag Hammadi kódexek tipológiája és borítói, más egyíves kódexek jellemzői és a könyvtest az egyíves kódexekben). Ha egy elemmel kapcsolatban valami lényeges különbség jelentkezik, akkor ennek az elemnek külön fejezetet szentel a szerző (például „A tábla felerősítésének módszerei” téma először a bizánci kódexeknél található külön pontban; addig a fűzéssel vagy a tábla anyagával, formájával szerepel együtt). Minden fejezet végén rendkívül gazdag és alapos jegyzetanyag van, amelyre a szövegben hivatkozás található.

A könyvnek kb. egyharmadát kitevő „Mediterrán örökség” c. első főrészt a szerző a kódex legkorábbi formáinak szentelte, amely formák korszakunk első századában fokozatosan felváltották a tekercset, valahol a mediterrán medence keleti része körülötti országokban. Bizonyíthatóan a korai keresztény szövegek jelennek meg ebben a formában: a 4–5. századból (1. fejezet) származó első, egyíves kopt kódexek, amelyeknek szerkezetét lényegében a Nag Hammadi nevű egyiptomi faluban 1945 körül megtalált tucatnyi gnosztikus szöveg alapján írja le. A 2. fejezet az első többíves kódexekkel foglalkozik, amelyek szintén kopt kéziratok (bibliai szöveget tartalmazó kisméretű, fatáblás könyvek) a 4–6. századból; közülük csak egy tucat maradt fenn, a legtöbb sérült és szétszedett állapotban. Az utolsó leletet, egy alig 17×12 cm méretű zsolttáros könyvet egy egyiptomi kopt temetőben ásták ki 1984-ben. Ezeket a legkorábbi kódexeket egy láncöltéses technikával fűzték. Az ívek összekapcsolásának erre a zseniális módjára igen sok variációt ír le a szerző. Ez a fűzés maradt az alapja a késői, 9–10. századi kopt kódexeknek is, amelyeknek papirusz töredékekből összeragasztott táblájuk volt (3. fejezet). Ezek a táblák így, az etióp könyvkötésekhez alkalmazva maradtak fenn a mai napig (4. fejezet), hasonlóan az iszlám könyvkultúrához, amelynek első örökül maradt darabjai a 9. századból származó Koran töredékek, szintén kötésre használva (5. fejezet). Végül, a láncöltéses fűzés volt az alapja a bizánci kötéseknek, amelyek bizonyára a Bizánci Birodalom korai napjaiból eredtek, de ame-

lyekre az első évezredből – tömeges pusztulásuk következtében – majdnem semmi bizonyíték nem maradt. A legtöbb bizánci kötés a középkor végéről és még későbből datálható. Ezek, nyugati utánzataikkal, az ún. *alla greca* kötésekkel valamint az örmény kötésekkel együtt, a 6. fejezetben találhatóak.

A könyv II. része a nyugati könyvszerkezetekről szól. Az egyes típusok, stílusok tárgyalása a korai irodalom és a jelen kutatások áttekintésével kezdődik; több kornál az az elem, eszköz, mozzanat kerül a fejezet élére, amely abban a korban újdonságként jelent meg a könyvkötési technikában (mint pl. a fűzőállvány a román kori kötések készítésénél). A nyugati, fatáblás szerkezetek egy jellegzetes új elemmel, a fűzsalappal rendelkeznek. A szerző véleménye szerint ez a nyugati könyvkötő válasza az egyébként kitűnő láncöltéses fűzés hiányosságainak egyikére, azaz a tábla felerősítésének gyengétségére: míg a láncöltés az íveket tökéletesen összetartja, a fűzőcérna önmagában túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy tartós kapcsolatot hozzon létre a tábla és a könyvtest között. A karoling kötések legelső fűzési módja a halszálla-fűzés volt, amely a szerző elképzelése szerint a láncöltésből származhatott, oly módon, hogy az öltésekbe egyszerűen bevezettek egy dupla zsinógot, amellyel így létrejött az az elem, ami a könyvtestet a táblához kapcsolja. Ezt kiemelten bemutatja a 7. fejezet, amely nagyrészt a szerzőnek eredeti, a St. Gallen-i apátsági könyvtárban folytatott kutatásain alapul. A szerző olyan szerencsés volt, hogy ebben a könyvtárban százánál több, eredeti állapotban lévő, 8–12. századi karoling kötetet fedezett föl (köztük sok olyat, amelyek túléltek őseink jól ismert 926-os St. Gallen-i betörését is). A 8. fejezet a főleg 11. és 14. század közötti román stílusú kötések tárgyalja, amelyek közül nem több mint kb. 400 maradt fenn eredeti állapotban, legtöbbjük Franciaországban és Angliában, de szétszóródva más európai országokban is. Ezeknek a kötéseknek a fűzsalapját jellegzetes, vastag borszfák képezik. A kötések egy része gazdagon van díszítve vaknyomással, másik részüket pedig egy külső borító fedi (ún. palástos kötések). A fatáblás kö-

tések utolsó, gótikus típusát részletesen bemutatja a 9. fejezet; ezek az ősnymtatványokról és a későbbi, de még korainak tekinthető nyomtatványokról egész Európában ismertek, mint a késő középkori (14–16. századi) kötések közül a legjobban ismert fajták. Ez a fejezet tartalmazza a díszítési technikák, közöttük a bőrmetszés és (cuir ciselé), a bélyegzőkkel, görgetőkkel és lemezekkel készített vaknyomás és az aranyozás különböző típusainak ismertetését is. A 10., utolsó fejezetet a középkori puha bőr- és pergamenkötéseknek szentelte a szerző. Ezek a középkori könyvtárak díszítés nélküli hamupökökéi, amelyekre eddig alig fordítottak figyelmet.

A könyv (fényképes és rajzos) illusztrációs anyaga kivételesen gazdag; a fejezetenként előlről kezdett számozás összesen 202 fényképre és rajzra utal, ténylegesen azonban ennél jóval több ábrát találunk, mivel egy számon belül több, akár 13, betűkkel jelölt rajz is lehet. A fényképek a szerző saját felvételei, vagy könyvtáraktól, levéltáraktól, egyénektől kapott képek reprodukciói; hasonlóan a rajzok is a szerző saját rajzai, amelyeket kutatásai során készített vagy hivatkozik a forrásra, ahol az általa megrajzolt ábra eredetije található. A fényképek és rajzok szervesen a szöveghez tartoznak; pontosságuk, világosságuk, részletgazdagságuk által messze többet adnak a pusztán illusztrációnál: magyarázzák és bizonyítják a szövegben leírtakat, a szöveg sokszor általuk válik érthetővé, továbbá néha olyan részletekre mutatnak rá, amelyek létét csak az eredeti kötésekéről készített képekkel lehet bizonyítani.

Azokban a fejezetekben, amelyeket nagyobb számú kötés tanulmányozásával lehetett elkészíteni, táblázatok is találunk; a legtöbbet (16) a gótikus kötések fejezetében. A táblázatok a különböző kötéselemek és -jellemzők számszerű előfordulását foglalják össze, és a százalékos arányok bemutatásával általánosabb megállapításokat tesznek lehetővé. Néhány táblázatcím: „130 karoling kötés borítóanyag”; „A füzésalapok száma 210 román kori kötésben”; (ugyanez) 810 gótikus kötésben; „A fatáblák anyaga 91 román kori kötésben”; „A füzőcérna – 'S' vagy 'Z' – végsodrata 76 román kori kötésben”; „A füzés

szerkezete 146 gótikus kötésben”; „914 gótikus kötés fatáblájának külső táblaprofilja”.

Az irodalomjegyzékben azok a művek szerepelnek, amelyekre a szövegben utalás történik; felépítése azt szolgálja, hogy a hivatkozott tételek könnyen megtalálhatók legyenek. A szövegben úgy utal az irodalomjegyzékre, hogy a felhasznált mű szerzőjének neve és a megjelenés éve szerepel, sokszor azzal az oldalszámmal együtt, ahonnan az adat vagy információ származik. A bibliográfia a felhasznált 1800 előtti műveket is tartalmazza.

Az index részletes és összetett, amennyiben egy-egy kötéstéchnikai fogalom vagy elem különböző variációit és a különböző korokban való előfordulásukat egy szócikkben tartalmazza, a megfelelő elnevezéssel, technikával vagy korról, stílussal határozva meg azokat a szócikkben belül, és előfordulásuk oldalszámával pontosan utalva megtalálhatóságukra. Az előfej a bal oldalon a fejezet címét, a jobb oldalon a fejezet és az alfejezet sorszámát és az alfejezet címét tartalmazza.

Az utóbbi száz év könyvkötésről megjelent írásaival ellentétben, amelyeket majdnem kizárólag a díszítés külsődleges szempontjának szenteltek, ez a könyv – ahogy azt az „archeológia” szó is jelzi – a könyv fizikai szerkezetének korai történetére koncentrálna. A maga nemében az első, teljességre törekvő munka, amit gazdag, kritikus szemmel összeállított (és sok téves adatot kiegészítve tartalmazó) bibliográfia egészít ki. A szerző hozzáteszi, hogy az anyag, amit tanulmányozhatott, meglehetősen csekély, mivel nagyon kevés (1–5%) középkori könyvkötés maradt fenn eredeti állapotában, az elhasználódás miatt való eldobás, a tömeges pusztulás (károsodás), a különböző korok divatja szerinti átkötések és a gyakran szükségtelen vagy nem megfelelő restaurálás miatt is. Ma már több a „tudós” restaurátor, aki nem teszi tönkre, nem dobja el az eredeti kötetet. Számunkra, itt, ahol a történelmi események gyakorlatilag minden középkori könyvet és kötetüket is elpusztították, kevés vigaszt nyújt az a tudat, hogy a nyugati könyvtárakban a vesztetések majdnem ilyen komolyak: a szomorú példák egyike, amelyeket ez a könyv említ az, hogy a Vatikáni Könyvtár 4700 görög kéziratának

mindössze 2%-án maradt fenn az eredeti bizánci kötés. A szerző tudatában van a hiányosságoknak; átmenetinek és nem teljesnek tartja művét, de ha az eddigi kutatási eredményeit nem publikálta volna, akkor azokat a jövőben nem korigálhatnák. Joggal óv attól, hogy túlértékeljék azokat az adatokat, amelyeket ilyen kevés anyag alapján lehet nyerni, és sürgeti, hogy a kötes-kutatás gondoskodjék arról, hogy könyv-örökségünk utolsó gyöngyszemei közül a továbbiakban egyetlen eredeti kötés se vesszen el. A kötések-ről való tudomás és a megőrzés jobb biztosításának igénye hozta magával azt, hogy néhány európai országban (Olaszország, Franciaország, Anglia, Németország) kötés-leltárakat, leírásokat készítenek; ezek a munkálatok az utóbbi 15–20 évben kezdődtek, és ma is folyamatban vannak.

KASTALY BEATRIX

Fehér Katalin: Hatvani István és tanítványai. Bp. 2002. 138 l.

Az Országos Pedagógia Könyvtár „Mesterek és Tanítványok” című, Jáki László szerkesztésében most induló sorozata azon kívül, hogy modern feldolgozásban kívánja megismertetni az olvasókat a kiemelkedő hazai tanárok életével és munkásságával, betekintést nyújt e mesterek működésének talán legjelentősebb eredményeibe: az általuk nevelt tanítványokra gyakorolt hatásra is. A sorozat első kötetében Fehér Katalin Hatvani Istvánnak, a Debreceni Református Kollégium tanárának, a „magyar Faust”-ként emlegetett európai hírű fizikusnak a munkásságáról és a jelentős tanáregyenység hatásáról nyújt gazdagon dokumentált áttekintést.

A tudós-tanár életéről korábban megjelent szakirodalom eredményeit felhasználva, azok tévedéseit és ellentmondásait korigálva, a kötet szép összefoglalását nyújtja a híres magyar polihisztor életének és tevékenységének. A szerző a munka viszonylag rövid terjedelme ellenére elkerüli Hatvani eddigi méltatónak egyoldalúságait: sokan ugyanis csak valamelyik tudományággal kapcsolatos teljesítményét és érdemeit emelték

ki, pedig Hatvani igazi polihisztorként a filozófiától és a fizikától a kémián át az orvostudományig és a teológiáig alkotott jelentőset emellett, hogy életének negyven évét a katedrán töltötte, ifjak százait oktatva a korszerű természettudományos ismeretkre. Fehér Katalin Hatvanival kapcsolatban teljes pályakép felvázolására törekszik, és ezt sikerrel meg is oldja. Érdemes lenne tudomány- és irodalomtörténetünk sok más kiváló, nagy irodalommal rendelkező alakjáról is hasonló tömör de a korábbi szakirodalmat is figyelembe vevő összefoglalásokat készíteni.

A kötet második felében a tanítványok legkiválóbbjairól olvashatunk. A sok száz ifjú közül akikre Hatvani erőteljesen hatni tudott, a szerző a legjelentősebbekről nyújt áttekintést, kiemelve, hogy mesterük mennyire hatott pályaválasztásukra, gondolkodásmódjukra, erkölcsi elveikre, de nem utolsó sorban tudományos munkásságukra. A Hatvani tanítványok közül is kiemelkedett Weszprémi István, Tessedik Sámuel, Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám, Pethe Ferenc, és a nálunk kevésbé ismert, de az európai szakirodalom által számon tartott Chernák László. Hatvani István, aki gazdag tudományos és pedagógiai eredményeket ért el életében, tanítványai által később is hatni tudott. Ők terjesztették tovább azokat az eszméket és ismereteket, amelyeket tudós professzoruktól ismertek először meg.

Példája erőt és a tanári hivatáshoz szükséges hitet nyújthat a mai pedagógusnemzedéknek.

KÓKAY GYÖRGY

Gilly, Carlos: Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Verzeichnis der Manuskripte und Druckvorlagen aus dem Nachlass Oporins anhand des von Theodor Zwinger und Basilius Amerbach erstellten inventariums. Basel, 2001, Schwabe und Co. AG. Verlag. 217 l. /Schriften der Universitätsbibliothek Basel. Bd. 3./

Nem véletlenül Martin Steinmann, Johannes Oporinus monográfusa, levelezésének kiadója írt előszót Carlos Gilly legújabb könyvéhez. A tudós